

SİBEVEYHİ'NİN KIRAATLERLE İSTİŞHÂD YÖNTEMİ*

Mehmet YILMAZ**

Mohammed OUROT***

Öz

Kıraatlerin tefsire ve Arap dilinin gelişmesindeki etkisi öteden beri tartışılmalıdır. Ebû Bîşr Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserinin Arap dilinin gelişmesindeki yeri ve önemi bilinmektedir. Müellifin, adı geçen eserinde dilin kaidelerini izah ederken onları birtakım delillerle temellendirmek ihtiyacı hissettiği görülür. *el-Kitâb* üzerinden yapılan bu araştırmanın amacı, Arap gramerinin gelişmesinde önemli kilometre taşı sayılan Sîbeveyhi'nin alandaki görüşlerini temellendirirken farklılıklarıyla ortaya çıkan Kur'ân-ı Kerim kıraatine/kıraatlerine dair yaklaşımını, istişhadda kullandığı yöntemleri ortaya koymaktır. Çünkü Sîbeveyhi'nin bir konuda uyguladığı yöntem veya söyledikleri Arap dilinin tarihi boyunca hep dikkatle izlenmiş ve çoğunlukla referans alınmıştır.

Çalışmada, öncelikle kıraat ilminin tanımı, geçirdiği aşamalar, kıraat çeşitleri ve kıraat ilminin kısa tarihçesi ile kıraat farklılıklarındaki derinleşmenin sebepleri üzerinde durulduktan sonra dilcilerin kıraatlerden referans almaya dair gösterdikleri yaklaşım, akabinde *el-Kitâb* merkeze alınarak müellifinin ortaya koyduğu yaklaşım ele alınacaktır. Bu konuda, Arap dili mekteplerinin kendine has ortalama bir yaklaşımı bulunsa da içlerinde mektebin ortak yaklaşımına muğayir görüşlerin sergilendiği de olmuştur. Sîbeveyhi ise kendine özgü ve birbirinden farklı istişhâd yöntemleri kullanmış, genel olarak kıraatlerden istişhâd ederken katı kurallar koyup onları doğrudan reddetmek yerine istişhadda yumuşak bir tavır sergilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, İstişhâd, Kur'an kıraati, Sîbeveyhi, *el-Kitâb*

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 24/10/2022, Accepted / Kabul Tarihi: 2/12/2022

* Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı 2022 yılında yapılan "Sibeveyh'in el-Kitâb Adlı Eserinde Ayetler ile İstişhâd Yöntemi ve Kıraata Nahiv Açısından Yaklaşımı" adlı doktora tezinden istifade edilerek ve bazı değişikliklere gidilerek üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı/Ins. Dr., Cukurova University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Adana, Türkiye, ahmetmiselim@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9648-2985

*** Öğr. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı/Ins. Dr., Cukurova University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Adana, Türkiye, muhammet_oruot@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3535-4012

SIBEVEYHI'S CITATION METHOD WITH QUR'ANIC RECITATIONS

Abstract

The effect of Qur'anic recitation on hermeneutics and the development of the Arabic language has been discussed for a long time. The place and importance of Abu Bishr Sibawayh's (d. 180/796) *al-Kitâb* in the development of the Arabic language is also known. It is seen that the author felt the need to justify them with some evidence while explaining the rules of the language in the aforementioned poem. The purpose of this research, which is carried out through *al-Kitâb*, is to reveal the approach of Sibawayh, who is considered an important milestone in the development of Arabic grammar, to the Qur'anic recitation(s) that emerged with his differences, and the methods he used in citation. Because Sibawayh's method or words on a subject have always been carefully followed throughout the history of the Arabic language and have often been taken as a reference.

In the study, first of all, the definition of the science of the recitation, the stages it went through, the types of recitation and its short history, and the reasons for its deepening in the differences in recitation were emphasized, then the approach of the linguists to taking references from the recitations, and then the approach of the author by taking *al-Kitâb* to the center was examined. Although Arabic language schools have their own average approach to this issue, there have also been times in which opinions contrary to the common approach of the school were displayed. Sibawayh, on the other hand, used citation methods unique and different from each other, in general, while making citation from recitations, instead of setting strict rules and rejecting them directly, she displayed a soft attitude in the citation.

Keywords: Arabic language, citation, recitation of the Qur'an, Sîbeveyhi, *al-Kitâb*

GİRİŞ

Ümmetin yükünü azaltma ve tahriften korunma gibi bazı faydalara mebni olup¹ kıraatteki farklılıkların temelinde yedi harf/الأحرف السبعة olgusu vardır. En meşhuru İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-888) olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'in yedi vecih/lehçe ile indirildiğine dair Hz. Peygamber'den çok sayıda hadis rivayet edilmiştir. İbn Abbas'ın rivayet ettiği hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cebrail bana bir harf üzere okuttu. Artırması için müracaat ettim. Tekrar tekrar aynı müracaatı yapıyordum.

¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974), 1/218.

O da her seferinde artırıyor. Nihayetinde yedi harfe kadar çıktı.”² Emir, nehiy, va'd, vaîd, kıssa, haram ve helal konuları çerçevesinde³ cereyan eden bu farklılıklarla ilgili otuzun üzerinde görüş⁴ beyan edilmiş olsa da diğer hadislerden yola çıkarak ilgili kıraatlerin yedi ile sınırlı olmadığı, yaygınlık kazanabilmesi için kolayca gelen yerden başlanıp Kur'an'ın bir an önce okunup ezberlenmesine dayalı bir uygulama olduğunu çıkarmak mümkündür.⁵ Nitekim Kur'an'da da {وَلَقَدْ يَسْرَنَّا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ}⁶/Ant olsun biz Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık⁷ denilerek mevzunun bu yönüne dikkat çekilmiştir.

Kıraat kelimesi Arapça قرأ/ka-ra-e fiilinin semâi mastarı olup yaygın olarak bilinen “okuma” anlamının dışında “bir araya getirme, toplama ve birleştirme” gibi ikincil anlamları da içerir.⁸ Nitekim Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) belirttiğine ve bazı mu'cem sahiplerinin ondan aktardığına göre Arapçada “قَرَيْتُ الْمَاءَ فِي الْحَوْضِ/suyu havuza topladım” anlamından yola çıkarak قرأت القرآن ifadesinin جَمَعْتُ الْقُرْآنِ gibi adı geçen ikincil anlamlarını gösteren anlatımlar bulunduğu ifade edilmektedir.⁹ Dolayısıyla Kur'an lafzının, okuma anlamının yanında ayrıca sözlük anlamından müştak olarak sure ve ayetleri bir araya toplamaktan geldiğini söylemek de mümkündür.

Kıraat ilminin terim anlamı ve kapsamıyla ilgili farklı tarifleri bulunmakla birlikte efradını cami ağıyarını mani olanlardan biri Ebü'l-Hayr Alî b. Yûsuf İbnu'l-Cezerî'ye (ö. 833/1429) ait olan şu tanımdır: “Kur'an kelimelerinin eda şeklini ve farklılığını nakleden ve bu farklılıkları sahiplerine isnat eden bir ilimdir.”¹⁰ Diğeri ise Abdülfettâh el-Kâdî'ye (ö.1403/1992) ait olup şu şekildedir: “Kur'an kelimelerinin nutuk

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkî'n-necât, 1422/2001), "Zikru'l-melâike", 4/113 (3219).

³ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-ğarâ'ati'l-aşr*, thk. Alî Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1380), 1/30.

⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/218.

⁵ Mustafa Öztürk, “Kur'an Kıraatlerinin Tarihsel Serencamına Genel Bir Bakış”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Mart 2003), 207.

⁶ el-Kamer 54/22.

⁷ *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Kamer 54/22.

⁸ Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdî el-Mehdî - İbrâhim es-Sâmerrâî (İran: Müessesetu Dâri'l-Hicre, 1988), 5/204; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Baalbekî (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), 2/1102; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed İvaz Mer'ab (Beyrut: Dâr'u İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 2001), 9/206; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 1/128; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/128; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc vd. (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.), 1/363.

⁹ Ebû İshak İbrahim b. Sehl ez-Zeccâc, *Meânî'l-Kurân ve irâbuhû* (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1979), 1/305; Ezherî, *et-Tehzîb*, 9/210; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/131; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 1/368.

¹⁰ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Müncidu'l-mukri'n ve mürşidü't-tâlibîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 9.

şeklini, edâ yollarını ve farklılığını, bunları nakleden kimseye isnat edilmek suretiyle öğretti bir ilimdir".¹¹

Kıraat ilmi/عِلْمُ الْقِرَاءَةِ Hz. Peygamber zamanından İbn Mücâhid et-Temîmî (ö. 324/936) zamanına dek üç aşamadan geçmiştir. Birinci aşama, Allah'ın (cc) Cebrail vasıtasıyla Hz. Peygamber'e Kur'an'ı ve dolayısıyla da kıraatleri indirmiş olduğu aşamadır. O, Allah'ın emriyle Kur'an'ı insanlara okumuş ve tebliğ etmiştir. Bunun yanı sıra Kur'an'ı münferit veya gruplar halinde sahabeye de okumuş, onlar da duyduklarını hem yazmış hem de ezberlemiştir. Bu aşamada Hz. Peygamber bazen bir sahabeye veya gruba belli bir harf (kıraat) ile okurken başka bir sahabe veya gruba başka bir harf ile okuduğu da olmuştur. Sahabe ondan işittiğini ezberlemiş ve aralarında Mevlâ Ebî Huzeyfe Sâlim b. Ubeyd (Ma'kıl) b. Rebîa (ö. 12/633), Muâz b. Cebel b. Amr el-Ensârî (ö. 17/638), Abdullâh b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureyşî el-Adevî'nin (ö. 73/693) de bulunduğu kurrâ adı ile tanınan güzide bir topluluk meydana gelmiştir.¹²

Hz. Peygamber'in vefatından sonraki ikinci aşamada sahabenin Kur'an'a olan ilgisi daha da artmış ve adı geçen ilk gruptan sonra Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Atâ b. Yesâr (ö. 103/721), Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721) ve el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728) gibi tabiiler ilgili aşamanın kurrâsı olmuştur. İkinciye birinciden ayıran en önemli husus, onlar aracılığıyla artık farklı kıraatlerin meydana gelmeye başlamış olmasıdır. Hicri ilk üç yüzyıldaki kurrâ sayısı, İbn Mücâhid'in *Kitâbu's-Seb'a* adlı eserini kaleme alması ve mütevâtir sayılan yedi kârinin kıraatini bir araya getirmesine kadar artarak devam etmiştir.¹³

Üçüncü aşamada kıraat ilmi bu adıyla müstakil bir dal haline gelmiştir. Yalnız âlimler, ilgili alanda yazılmış olan ilk eser konusunda ihtilaf etmiştir. İbnu'l-Cezerî, alandaki ilk eser telif edenin Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) olduğunu söylerken Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî'yi de (ö. 89/708 [?]) ilk sıraya yerleştirenler olmuştur. Bundan sonra da hicrî üçüncü asırda İbn Mücâhid'in *Kitâbu's-Seb'a* adlı eseri başta olmak üzere telifler devam etmiştir. Dördüncü ve beşinci asırda telif çalışmaları zirve yapmıştır. Daha sonra dokuzuncu asra kadar telif faaliyeti ve dolayısıyla âlimlerin çalışması da duraklama aşamasına geçmiştir.¹⁴

Kıraat âlimleri kıraatleri, sened ve doğruluklarının derecelendirilmesi açısından altı kısma ayırmaktadır:

¹¹ Abdülfettâh b. Abûlganî el-Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhira fi'l-kıraati'l-aşeri'l-mütevâtira* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 7; Kıraat ilminin tanımları için bkz. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *Leâ'ifu'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât*, thk. Merkezü'dirâsâti'l-Kur'âniyye (Riyad: Vizâratü'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, ts.), 1/355; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfu fuğalâi'l-beşer fi'l-kırâati'l-erbe'ati'l-aşar*, thk. Enes Mühra (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 6.

¹² Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehabî, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr "ala'tabakâti ve'l-a'sâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 20; Ayrıca bkz. Abdulazîz b. Süleymân Muzeynî el-, *Mebâhis fi 'ilmi'l-kırâat* (Riyad: Dâru Künuzi İşbiilyâ, 2018), 21.

¹³ Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr*, 22.

¹⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/275.

İlki “mütevâtir” kıraat adıyla anılan ve yalan üzerine anlaşma ihtimali olmayan bir topluluğun verdiği ve ilim vasıtalarından biri sayılan kıraattir.¹⁵ Günümüzde okunan Kıraât-i seb'a/yedi kıraat, mütevâtir kıraat türündendir.

Diğeri “meşhur” kıraattir ve senedi sağlam olan ancak tevâtür derecesine ulaşamayan, Arap dili gramerine uygunluk arz eden, kurrâ arasında yaygınlık kazanan ve onlar tarafından kabul edilen türdür.¹⁶ Örneğin {مَا أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} ayetinin baş kısmının {وَمَا كُنْتُمْ تُخَذِّعُونَ الْمُضِلِّينَ عَصُدًا} kısmının (وَمَا كُنْتُمْ) şeklinde okunması gibi.¹⁸

“Âhad” kıraat ise senedi sahih olmakla birlikte yazım bakımından Hz. Osman'ın Mushaf resmine/العثماني الرسم veya Arap dili gramerine uygunluk arz etmeyen kıraatlere denilmektedir. Bu kıraatin uygulanmasına cevaz verilmemiştir. Osman resmine uymayan kıraate Rahmân suresindeki {مُنْكَيْنِ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ عَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ} ayetinin bir bölümünün {وَعَبَاقِرِيٍّ حِسَانٍ} şeklinde okunmasını örnek vermek mümkündür.²⁰ Âhad kıraatten, kurallarına uymayan türe ise örnek olarak {وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ مَعَايِشَ} ayetindeki {مَعَايِشَ} kelimesinin {مَعَائِشَ} şeklinde okunması gösterilebilir.²²

Kur'an'ın bazı ayetlerine tefsir maksadıyla yapılan ziyadelere de “müdreç” kıraat adı verilmiştir. Bu tür ziyadeler Kur'an'dan olmayıp tamamen açıklama ve şerh amacıyla yazılan şahsî notlardan ibarettir. Bu türden kıraatler bilhassa İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve Ubeyy b. Ka'b'ın (ö. 33/654 [?]) hususi Mushaflarında yer almıştır.²³ Gruba örnek olarak Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (ö. 55/675) “وَلَهُ أُخٌ أَوْ أُخْتٌ مِنْ أُمَّ” şeklindeki kıraati zikredilebilir. Zira أُمَّ kelimesi, İbn Abbâs'ın sözünden alıntı yapılarak fazladan eklenmiştir.²⁴ Diğer bir grup ise “şaz” kıraat diye adlandırılmakta, tamamen asılsız ve senetsiz olup hiçbir esasa dayanmayan uydurma lafız numuneleridir. Ebu's-Semal'ın {فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدْرِكَ} yerine “فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ” biçiminde ortaya koyduğu kıraat buna örnektir.²⁶

¹⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/264.

¹⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/264.

¹⁷ el-Kehf 18/51.

¹⁸ Her iki kıraat de Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' el-Medenî'ye (ö. 130/747-48) ait olan bir kıraattir. Bkz. Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, 2/311.

¹⁹ er-Rahmân 55/76.

²⁰ Ebü'l-Fettâh Osman el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzîl-kırâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ* (Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1999), 2/305.

²¹ el-A'râf 7/10.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Mûsa et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâ'ât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1978), 278.

²³ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/264.

²⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Şur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyad: Âlemu'l-Kütüb, 2003), 4/194.

²⁵ Yûnus 10/92.

²⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/208.

“Mevzu” kıraat ise yalan üzerine bir şahsa nispet edilen senetsiz ve asılsız kıraate denilmektedir. Önek olarak Ebû Hanîfe’ye nispet edilen {إنما يخشى الله من عباده العلماء} ²⁷ ayetinin (إنما يخشى الله) şeklinde okunmasını verebiliriz. ²⁸

1. Dilcilerin Kıraatlerle İstişhâda Yaklaşımı

Sözlüklerde “tanık getirmek, tanık göstermek” anlamlarına gelen istişhâd kavramı dil, gramer ve belâgat ilimlerinde “bir kelime veya ifadenin lafız, anlam ve kullanım bakımından doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek” anlamında kullanılır. ²⁹ Kıraat ile istişhâd etme hususunda dil âlimleri arasında ihtilaf söz konusudur. Bir tarafta, başta Âsım b. Behdele (ö. 127/745) olmak üzere kıraat âlimlerinin en meşhurları bile önemli dilciler tarafından “sorunlu” olarak nitelendirilirken ³⁰ diğer tarafta İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) gibi dilciler mütevâtir kıraatle istişhâd etmek bir yana, şaz kıraatlere da başvurmuş, Âsım ve Hamza b. Habîb (ö. 156/773) gibi kârielerin kıraatini eleştiren dilcileri de şiddetle ayıplamıştır. ³¹

Genel olarak bir kıraat mütevâtir olup kıyasa da aykırı değilse Basra ve Kûfe dil mektebine göre onunla istişhâda bulunmak mümkündür. Ancak kıraat şaz ise bunu Kûfe uleması kabul ederken Basralılar reddetmeyi tercih etmiştir. ³² Örneğin Basralı dilciler kıraat imamlarından Nâfi’ b. Abdірrahmân’ın (ö. 169/785) (جَعَلْنَا لَكُمْ مَعَائِشَ) şeklindeki kıraatini zayıf olarak kabul etmiş, ³³ Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863), onu “O Arapçanın ne olduğunu bilmiyordu” sözleriyle tenkit etmiştir. ³⁴ Ebû İmrân Abdullah b. Âmir’in (ö. 118/736), diğerlerinden farklı olarak { وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لَكثيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ } ³⁵ ayetinde geçen أولادهم شُرَكَائِهِمْ duruma başka bir örnektir. İlgili kıraat, Basra ekolüne göre Arapça kurallarına aykırıdır. Zira böyle okunduğunda mef’ûlün bih, muzâf ve muzâfun ileyh arasında girerek onları birbirinden ayırmış olup ilgili durum Basra ekolüne mensup dilciler arasında kabul görmemektedir. Buna dayanarak İbn Âmir’in kıraatının yanlış olduğunu, dolayısıyla böyle bir kıraat ile istişhâd olamayacağını söyleyip sadece şiirdeki

²⁷ Fâtır 35/28.

²⁸ Kurtubî, *el-Câmi’*, 7/621.

²⁹ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 23/396.

³⁰ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *İrâbu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali Beyzûn (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 3/150; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 7/106.

³¹ Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-ğarab min lisâni’l-‘Arab*, thk. Recep Osman Muhammed (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1998), 2/1005.

³² Mehdî el-Mahzûmî, Mehdî el-, *Medresetu’l-Kûfe ve menhecühâ fi dirâseti’l-luğâ ve’n-nağv* (Mısır: Şeriketu Mektebeti Mustafa el-Babî el-Halebî, 1958), 437.

³³ Muhyiddîn İbn Ahmed Mustafa Dervîş, *İrâbu’l-Kur’ân ve beyânüh* (Humus: Dâru’l-İrşâd li’ş-Şüûni’l-Câmiyye, ts.), 3/308.

³⁴ Dervîş, *İrâbu’l-Kur’ân*, 3/309.

³⁵ el-En’âm 6/137.

zarurete binaen benzer uygulamaların mümkün olacağını belirtmişlerdir.³⁶ Kûfe ekolüne mensup dilcilere gelince onlar, bu kıraati kabul etmiş ve onunla kıyas yaparak muzâf ve muzâfun ileyh arasına fasıl girmesinin mümkün olduğunu belirtmiştir.³⁷

İki nahiv mektebinin kıraatlere genel yaklaşımı böyle olmakla birlikte mektep içinde münferit yaklaşımlar da görülmektedir. Kûfe ekolüne mensup olup da kıraatleri reddeden dilcilerin varlığı da bir gerçektir. Bunun en bariz örneği Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ'dır (ö. 207/822). Nitekim Ferrâ, birçok kıraati reddetmiş veyahut şaz ve kabîh gibi tabirler ile tenkit etmiştir. Örneğin {والذين آمنوا وهاجروا ما لكم من ولايتهم}³⁸ ayetindeki kelimesini, Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (ö. 738/805) ولايتهم şeklinde kesre ile okumuştur. Ferrâ, hocası el-Kisâî'nin bu kıraatini kabul etmeyip "Bence o tefsir ilmi ile alakalı hiçbir şey bilmiyordu"³⁹ diyerek ağır bir ifade ile tenkit etmiştir. Ferrâ, benzer bir şekilde Hamza b. Habib ez-Zeyyât'ın (ö. 699/773), Nûr Suresi 57.ayetinin {لا تحسبن} kısmını {لا يحسبن} olarak okumasını Arap dili açısından zayıf olarak nitelemiştir.⁴⁰

Kıraatlerle istişhadda orta yolu izleyen dilciler de bulunmaktadır. Bunun en açık örneği Osman b. Cinnî'dir (ö. 392/1002). İbn Cinnî, her ne kadar Basra ekolünün görüşüne meyledip kıraat konusunda daha mutedil bir tavır sergilemiş olsa da bazı kıraatlerden yaptığı istişhâdları tenkitten kurtulamamıştır. Ebû Hayyân el-Endelüsî de (ö. 745/1344) kıraatle istişhâd hususunda orta bir yol benimseyerek ne Kûfîler gibi şaz kıraate dayanmış ne de Basrîler gibi kıraatle ilgili sert bir tutum sergilemiştir. Kıraatlerin, fasih Arapların dili üzerine indiğine olan inancını korumakla birlikte her kıraat ile istişhâd edilmesinin uygun olmadığını da dile getirmektedir. Bu nedenle görüşlerini, kıraatlerin en sahihi olarak gördüğü yedi kurrânın kıraati ile destekleme yoluna gitmiştir. Dolayısıyla onun mütevâtir kıraatler arasında tercihte bulunmadığı görülmektedir.⁴¹

İbn Mâlik gibi dilciler ise diğerlerinden tamamen farklı bir yöntem izleyerek hem mütevâtir hem de şaz kıraat ile istişhâd ettiği gibi kendisi gibi davranmayan, başta yedi kurrâ olmak üzere kâriilerin kıraatini eleştiren dilcileri de ayıplamıştır.⁴²

Yaklaşımlarını genelleyecek olursak Basra ekolü mensuplarının kıraat ile istişhâd konusunda Kûfe ekolüne göre daha temkinli davrandıklarını, hatta kıraat mütevâtir olsa bile "galat, lahn ve zayıf" gibi nitelemeleri daha kolay kullandıklarını buna karşın Kûfe dilcilerinin bu ifadeler yerine daha çok kıraate odaklanıp farklılaşan

³⁶ Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâil'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Cevdet Mebrûk Muhammed Mebrûk (Beirut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2003), 2/352.

³⁷ Enbârî, *el-İnşâf fi mesâil'l-hilâf*, 2/354.

³⁸ Enfâl, 8/72.

³⁹ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2010), 1/418.

⁴⁰ Ferrâ, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 2/259. Ferrâ'nın tenkit etmiş olduğu diğer bazı kıraatler için bkz. 1/14; 2/22; 3/46.

⁴¹ Hatice Hudeysî, *Ebû Hayyân en-Nahvî* (Bağdad: Mektebetu'n-Nahda, ts.), 417.

⁴² Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-ḍarab*, 2/1005.

cihete bir sebep bulmaya çalıştıkları görülmekte,⁴³ bazı dilcilerin ise münferit olarak bu ikisi arasında veya daha uç noktalarda yaklaşım sergilediklerini söylemek mümkündür.

İbnü'l-Cezerî, dilde atıf yapılabilecek ve dolayısıyla tevatürlük kazanmış olan kıraatin şartlarını belirleyerek bir sistem oturtmaya çalışmıştır. Ona göre bir vecihle de olsa Arap dili kaidelerine, aynı zamanda takdiren de olsa Hz. Osman Mushaflarından birine uyan ve sahih bir sened ile nakledilen her kıraat doğrudur ve reddi câiz olmayıp mütevâtir sayılmaktadır. Bu kıraat yedi veya on imam tarafından okunmuş olsun fark etmez. Ancak ne zaman ki şartlardan biri ihlal edilirse kimin kıraatinin olduğu önemli değildir.⁴⁴

Üzerinde ittifak edilen güçlü kıraatlerden dilbilimi adına başvuru yapmak doğal bir sonuçtur. Genel kabule göre zayıf addedilen kıraatlere lugavî görüş dayandırmanın farklı nedenleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Zayıf da olsa kıraatlerden istişhâd etmek veya kıraatte farklılaşmanın derinleşmesine zemin hazırlayan nedenler ile bazılarının istişhâdda reddedilmelerinin sebepleri şöyle sıralanabilir:

- Bazı kıraatlerin ferdî içtihat sonucu meydana geldiği düşünülmüştür. Örneğin ünlü müfessir ve dilci Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*'ına haşiye yazan İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî (ö. 683/1284), İbn Amir'in (ö. 118/736) ortaya koyduğu kıraat için Zemahşerî tarafından ferdî içtihat ürünü olduğu görüşünü aktarmaktadır.⁴⁵
- Farklılığın başka bir nedeni de dilcilerin kendi görüşlerini kanıtlama çabasıdır. Zira bunun için bazı kıraatler, “yanlış, galat veya Arapçadan uzak” gibi tenkitlerle nitelendirilmek zorunda kalmıştır.⁴⁶
- Bazı kıraatler doğrudan “er-Rasmü'l-Osmanî”ye uymaması nedeniyle dilciler tarafından reddedilmiştir⁴⁷
- Bazıları ise; cumhurun {فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ}⁴⁸ biçiminde okuduğu⁴⁹ ayeti İbn Kesîr'in كَلِمَاتٌ biçiminde okumasına yönelik yapılan “dil zevkine uymuyor” gibi sanatsal gerekçelerle reddedilmiştir.⁵⁰
- Kıraat farklılıklarının çoğalması veya derinleşmesinin altında yatan başka bir sebep ise itikadî veya amelî mezheb temelli taassup ile ilgilidir. Örneğin {وَكَلَّمَ اللَّهُ}

⁴³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/44.

⁴⁴ Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, 1/19.

⁴⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâiki gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 2/69 (Hâşiye); Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Halep: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/415.

⁴⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/145.

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/66.

⁴⁸ el-Bakara 2/37.

⁴⁹ Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhira*, 30.

⁵⁰ Muhammed Hâdî Ma'rife, *et-Temhîd fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru't-Taâruf li'l-Matbûât, 2011), 2/149.

{مُوسَى تَكْلِيمًا} ⁵¹ ayetindeki lafza-i celâlini Zemahşerî mutezile temelli görüşü nedeniyle mansûb okumak yerine tüm mütevâtir kıraatleri yok sayıp Yahyâ b. Vessâb'ın (ö.103/721) şâz kıraatine uyarak merfû okumayı tercih etmiştir. ⁵²

Mütevâtir yedi kıraatin, dördüncü asrın başlarında İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'a* adlı çalışmasıyla bir araya toplandığı bilinmektedir. ⁵³ Dolayısıyla genel anlamda bu süre zarfından önce yaşamış olan Ebü'l-Abbâs el-Müberred (ö. 286/900), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) gibi dilciler kıraatleri tenkit etmede daha rahat davranırken İbn Mücâhid'den sonraki Ömer b. Halef İbn Mekkî (ö. 501/1108 [?]), İbn Hişâm el-Lahmî (ö. 577/1181) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) gibi âlimlerde tenkidin bu kadarına rastlanmamıştır. Dolayısıyla kıraat ilminin tam olarak bağımsız bir ilim haline gelmemiş olmasının da o dönemki cesareti artırmış olduğunu söylemek mümkündür.

2. Sîbeveyhi'nin Kıraatle İstişhâda Yaklaşımı

Sîbeveyhi, hangi kıraat olursa olsun onu dil referansında reddetme yoluna gitmemiştir. Bazı kıraatler için “zayıf, nadir ve kullanımı az” gibi ibareler kullansa da bundan kasıt kıraat değildir. Bununla, ilgili kıraatin zayıf veya nadir bir Arap kelamı ile telaffuz edildiğini belirtmek istemiştir. Düsturunu, “أَنَّ الْقِرَاءَةَ لَا تُخَالَفُ لِأَنَّ الْقِرَاءَةَ السُّنَّةَ”/kıraate muhalefet edilmez zira kıraate uymak elzemdır” ⁵⁴ şeklinde belirlemeyi tercih eder. Örneğin yedi kıraatten sayılan {سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ} ⁵⁵ kıraatini yorumlarken قَبِيح/çirkin tabirini kullanmıştır. ⁵⁶ Doğrusu Sîbeveyhi, burada kıraatin kendisini değil üzerine okunmuş olan dili kastetmektedir. Zira o, herhangi bir kıraati değerlendirdiğinde وَهِيَ قَلِيلَةٌ/ ki bu da azdır ⁵⁷ ve وَهِيَ ضَعِيفَةٌ/ ki bu da zayıftır ⁵⁸ gibi ifadelerle değerlendirmede bulunmuş ve hiçbir kıraati doğrudan reddetmemiştir. Bunu, “Ebâ Amr'ın {يَا صَالِحُ يَتِينَا} ⁵⁹ kıraat ile yani hemzeyi (إِ) (ـِ) ile okuduğunu iddia ederler. Bana göre bu zayıf bir dildir (يَا غُلَا مَوْجِل) çünkü buna bakılacak olursa (يَا غُلَا مَوْجِل) şeklinde söylenmesi gerekmektedir” ⁶⁰ şeklindeki sözülle somutlaştırmak mümkündür.

Sîbeveyhi'nin kıraatlere karşı bu ılımlı yaklaşımını birkaç örnek ile teyit etmek yerinde olacaktır. O, İsa b. Ömer'in (السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ) ile (الزَّانِيَّةُ وَالزَّانِي) kaynaklarda geçen şâz kıraatini kastedip “Bazı insanlar bunları nasb üzere okumaktadır. Bu kıraat biçimi Arapçada doğru olmakla birlikte çoğunluk onu merfû' okumuştur” diyerek onu dolaylı olarak desteklemiştir. Başka bir örnekte Sîbeveyhi kıraatten referans almayı şu şekilde

⁵¹ en-Nisâ 4/164.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/591.

⁵³ Tayyar Altıkulaç, “İbn Mücâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/214.

⁵⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/48.

⁵⁵ el-Câsiye 45/21.

⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/34.

⁵⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/338.

⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/58.

⁵⁹ el-A'râf 7/77.

⁶⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/338.

savunmuştur: “Allah Azze ve Celle’nin {إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ}⁶¹ ayetinde nesne olan ögenin öne geçmesini aynen زَيْدًا ضَرَبْتُهُ gibi değerlendirmek gerekir ki bu da çok güzel bir Arapça olup O’nun {وَأَمَّا تُمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ}⁶² kelamı da bu cümledendir. Bütün bunlara rağmen kıraate nasıl muhalefet edilir?”⁶³

Sîbeveyhi’nin yaşadığı dönemde henüz yedi veya on kıraat ile onların ilkesel yaklaşımları tam olarak ortaya çıkmamıştır. Üstelik kıraat meselesi ve yedi kıraat şeklinde bir isimlendirme olmasaydı Sîbeveyhi’nin kıraatleri tenkit ettiği ya da zayıf gördüğü şeklindeki iddialar da olmayacaktı.⁶⁴ Bunun delili ise Sîbeveyhi ile İbn Mücâhid arasında yaklaşık iki asırlık bir zaman dilimi bulunmasıdır. Ancak bu uzun zaman zarfında âlimler tarafından Sîbeveyhi’nin kıraatlere yönelik eleştiride bulunduğu ya da bunları reddettiği yönünde bir kayda rastlanmamıştır. Sonuç olarak Sîbeveyhi, dili eleştirmekle birlikte hiçbir kıraati eleştirip reddetme yoluna gitmemiştir.

Sîbeveyhi her hâlükârda diğer Basra ekolü dilciler gibi hiçbir kıraati zayıf ya da yanlış gibi vasıflarla nitelendirmemiştir. Kıraati zikretmiş, daha sonra Arap kelâmına dayanarak bununla ilgili çeşitli tevillerde bulunmuştur. Zira Sîbeveyhi bir kelimenin ya da bir cümlenin Araplar tarafından konuşulduğunu işittiğinde onu doğru kabul etmektedir. Böyle bir kelime ya da cümlenin Araplardan gelmesi koşuluyla o cümle üzerine kıyas edip onu fasih ve selim bir cümle olarak addetmiştir. Nitekim Sîbeveyhi konuyla ilgili şunları söylemektedir: “Bir Arap’ın okumuş olduğu herhangi bir kelimeyi başka bir Arap farklı şekilde okumuş olsa her ikisi de doğru okumuştur.”⁶⁵ Örneğin (وما وما يدريك أنه لا يفعل) ayetini (يشعركم إنها إذا جاءت لا يؤمنون) kelimesi (إنها) şeklinde gelmeme sebebini Halîl b. Ahmed’e sormuştur. O da böyle bir yerde (إنها)’nin pek güzel/hasen olmadığını belirtmiştir.⁶⁶

Kıraati hiçbir zaman ta’n ile eleştirmeyen Sîbeveyhi, onun Arapça usûl ve kurallarına uygun olduğunu bazen şiir, bazen nesir ve bazen de Araplardan duymuş olduğu örneklerle ispat etmeye çalışmıştır. Bazı yerlerde Arapça kurallarına uymayan bir kıraat olduğunda onu bir kabile veya lehçeye nispetle zikredip geçmiş ya da kıraati doğru bularak ve Arapçasına güvenilir kimselerden onun doğruluğuna dair kanıtlar getirmiştir. Eserinde çoğu zaman (سَمِعْنَا أَنَّ بَعْضَ الْعَرَبِ) (بَلَّغْنَا/ bizlere gelen bilgiye göre), (وقَدْ قَرَأَهَا بَعْضُهُمْ / bazıları şöyle okumuştur) ve (أَلَا تَرَى أَنَّ بَعْضَ النَّاسِ قَرَأَهَا / bazı insanların şöyle okuduklarını görmez misin?) gibi cümleler sarf ettiği görülmektedir. Dolayısıyla burada duydum, gördüm veya eşittim gibi cümlelere ya da ifade biçimlerine çok az rastlanmaktadır. Bu durum

⁶¹ el-Kamer 54/49.

⁶² Fussilet 41/17.

⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/148.

⁶⁴ Ahmet Şelebî, *Ebû ‘Alî el-Fârîsî ve eşeruhû fi’l-kırâât* (Cidde: Dâru’l-Matbûâtî’l-Hadîse, 1989), 163.

⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/263.

⁶⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/123.

onun ilmî bir ahlâka sahip olduğu gibi nakil emanetine özen gösterdiğinin de bariz göstergesidir.

Sîbeveyhi'nin, 'Kıraate muhalefet edilmez' sözünden de anlaşıldığı gibi Arap dili açısından onun kıraatlere karşı tutumu sadece muhalefet etmemek değil, aynı zamanda ona karşı saygı ve hürmet içerisinde olmak şeklinde kendini göstermektedir.

3. Sîbeveyhi'nin Kıraatte İstişhâd Yöntemi

Sîbeveyhi'nin Kur'ân ve kıraat alanında geniş bilgi birikimine sahip olduğu *el-Kitâb* adlı eserinde net olarak görülmektedir. Bunda hocası Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) büyük bir katkısı bulunmaktadır. Zira Sîbeveyhi, hem anlam hem de dil yönünden öğrenmek istediği konuların yanında kıraat vecihlerini de sürekli ona sormuştur.⁶⁷ Eserinde onun dışında kıraati ile temayüz etmiş ve daha sonra bazısının adı kurrâ olarak da anılan Ebû Amr b. 'Ala (ö. 154/771), Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec (ö. 117/735), Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]) İbn Mes'ûd b. gibi birçok âlimin ismini zikrettiği görülmektedir.⁶⁸ Sadece adlarını değil çoğu şahsiyet için "Mekke, Medine veya Kûfe ehliydendi" gibi ifadelerle yaşadığı şehir veya mıntıkeyi da bildiğini, dolayısıyla Arap lehçelerine de bir o kadar hakim olduğunu hatta Arap coğrafyasında yeterince seyahat ettiğini göstermiştir.⁶⁹

Sîbeveyhi'nin yaşadığı dönemde mütevâtir, ahâd, meşhûr ya da şaz gibi kıraat taksimatı henüz mevcut değildi. Daha önce de zikredildiği üzere kurrâ ve kıraatlerle ilgili tasnif dördüncü asrın başlarında İbn Mücahid'in yazdığı *Kitâbu's-Seb'a* adlı eseriyle olgunlaşmıştır. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde ayetlerden yaptığı istişhâdın yaklaşık üçte birinin kıraatler üzerinden gerçekleştiği görülür ancak onun döneminde kıraatler henüz kategorik bir sistem ile anılmadığı için bunlar bireysel kurrâ görüşleri olarak telakki edilmiştir. Çalışmanın bu noktadan sonraki aşamasında Sîbeveyhi'nin, icma olunan kıraate bakışı ve bazen cumhur dışındakilere değinmemesi, bazen cumhur kıraati yerine başka kıraatlere işaret etmesi, bazı kıraat imamlarının kıraatini diğerlerine tercih etmesi, yer yer on kıraatin (aşere kurrâsının) dışına çıkması, şâz kıraatler ile istişhâd etmesi gibi onun kıraat ile istişhâddaki sergilediği yaklaşım ve yöntemlere dair bilgilere yer verilecektir.

2.1. Cumhurun Kıraatini Alıp Diğerlerine Değinmemesi

Genelde en doğru kıraat ile istişhâd etmeye çalışan Sîbeveyhi, cumhurun görüşünü aktarmaya özen gösterirken bu arada diğer kıraatlere hiç değinmeden geçtiği olmuştur. Örneğin {مَا كَانَ حُجَّتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا}70 ve {وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ}71 ayetlerinde geçen حُجَّتُهُمْ ve جَوَابَ kelimelerinin, كان nakıs fiilinin öne geçmiş haberi olarak mansûb okunuşunu

⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/123.

⁶⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/95; 1/187; 1/389; 3/143.

⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/140; 2/399; 4/196.

⁷⁰ el-Câsiye 45/25

⁷¹ el-A'râf 7/82.

delillendirmede cumhurun görüşüne baş vurup⁷² bu kelimeleri merfû okuyan Hasan-ı Basrî ve (ö. 110/728) Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) kıraatine hiç işaret etmemiştir.⁷³ Benzer şekilde eserinde أَنْ harfinden bahsederken { وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا { رَبُّكُمْ فَاتَّقُون }⁷⁴ ayetinden istişhâd etmede ilgili harfi أَنْ biçiminde okuyan Medine ve Basra kurrâsına⁷⁵ hiçbir şekilde atıfta bulunmamıştır.⁷⁶ Sîbeveyhi'nin böyle durumlarda cumhur kıraatini tercih edip diğerlerini hiç zikretmediği görülmektedir.

2.2. Cumhurun Kıraatiyle İstişhaddan Sonra Diğer Kıraatlere de İşaret Etmesi

Sîbeveyhi'nin bir başka istişhâd yöntemi de bazen cumhurun kıraatini alıp sonrasında başka bir kıraate de atıf yapmasıdır. Örneğin أَنْ harfinin birinci fiili nasb edip ikinci fiili etkilememesi hususunda cumhurun kıraati olan { أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرْ إِحْدَاهُمَا }⁷⁷ ayetiyle istişhadda bulunup ikinci fiili فتذكُر biçiminde merfû okuyan⁷⁸ Kûfe ehlinin kıraatine de atıfta bulunmuştur.⁷⁹ Benzer şekilde Mâide Suresinin 55.ayeti hakkında cumhurun görüşüne dayanmakla birlikte farklı kıraatlere sahip İsâ b. Ömer b. es-Sekafî (ö. 149/766), Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708 [?]), Ebû Ca'fer el-Medenî (ö. 130/747-48) gibi kıraat âlimlerinin kıraatlerine;⁸⁰ Âl-i İmrân Suresi 20.ayetinde cumhurun kıraati ile birlikte İsa b. Ömer ve İbn Ebî İshâk'ın farklı okuyuşlarında da dikkat çekmiştir.⁸¹ Bu arada Sîbeveyhi farklı kıraatlere işaret ederken hocası Halîl b. Ahmed'den referans almayı ihmal etmediği, yorumunda zorlandığı kıraat vecihlerinde yine hocasından yardım aldığı görülmektedir.⁸²

Diğer taraftan Zümer Suresi 16 ve Yûsuf Suresi 31.ayetlerinde olduğu gibi *el-Kitâb*'ın bazı yerlerinde cumhurun kıraatine muhalif olan bir kıraatin Araplar arasında geçerli olduğunu öne sürmüş hatta ilgili kıraat vechini iyi bir Arapça olarak nitelendirmiştir.⁸³

2.3. Kârieleri Öne Çıkarması

Sîbeveyhi'nin, kıraatlerden istişhadda rahat davranmakla birlikte bazı kıraatlere öncelik verdiği görülmektedir. Eserinde, istişhadda öncelik verdiği kıraat âlimleri şunlardır:

⁷² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/150.

⁷³ Bennâ, *el-İthâf*, 502.

⁷⁴ el-Mü'minûn 23/52.

⁷⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 18/60.

⁷⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/127.

⁷⁷ el-Bakara 2/ 282.

⁷⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/54.

⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/59.

⁸⁰ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Bâsrî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1381), 1/31.

⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 3/88.

⁸² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/123.

⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/60; 2/210; 4/439.

- Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ' (ö. 154/771)
- Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805)
- Nâfi' el-Medenî (ö. 169/785)
- Abdullâh b. Kesîr (ö. 120/738)
- Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (ö. 156/773)
- Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî (ö. 205/821)
- Hafs b. Süleymân el-Esedî (ö. 180/796). Bunların yanı sıra İsâ b. Ömer (ö. 149/766), Abdullah b. Ebî İshâk (ö. 117/735), Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]) ve İbn. Mes'ûd gibi birçok kurrânın kıraatini de istişhadda öncelemiştir.⁸⁴

Sîbeveyhi'nin kıraat ile istişhâd hususunda Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ'ya öncelik vermesi, onun fikir bakımından Halîl b. Ahmed'den ne kadar etkilendiğini ortaya koymaktadır. Çünkü Halîl, Ebû Amr'ın uzun süre öğrenciliğini yapmıştır. Dolayısıyla onun nahivle ilgili görüşlerinden ve bazı kıraatler ile ilgili tercihlerinden etkilenmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Daha sonraki aşamada Sîbeveyhi'nin Halîl b. Ahmed'e öğrencilik yaptığı düşünülünce; Kalem Suresi 68, Zümer Suresi 39 ve Fâtır Suresi 35.ayetlerinde olduğu gibi Sîbeveyhi'nin de kıraat ve dilde Ebû Amr'dan yaptığı çok sayıdaki rivayeti izah etmek kolaylaşmaktadır.⁸⁵

2.4. Şaz (Kıraat-ı Aşere Dışı) Kıraatler ile İstişhâd Etmesi

Müellifin eserinde, Araplar tarafından konuşulan ancak birçok insan tarafından bilinmeyen kelimeleri veya i'râb vecihlerini ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir. Bunu yaparken on kıraat arasında yer almayan çok sayıda şaz kıraat ile de istişhâd etmiştir. Dolayısıyla amacının, kıraatler ile istişhâd ederken savunmuş olduğu lugavî görüşü ispat etme çabasına mebni olduğunu söylemek mümkündür. Referansta bulunduğu bazı kıraatlerin on kıraat dışında olması bu açıdan doğal görünmektedir. Örneğin {هُؤْلَاءِ بِنَاتِي هُنَّ أَطَهَرَ لَكُمْ}⁸⁶ ayetindeki nasb ile okunan أَطَهَرَ kıraati ile lugavî rivayette bulunmuştur. Bu kıraat Hasan-ı Basrî, Zeyd b. Ali, İsa b. Ömer ve Saîd b. Cübeyr'e (ö. 94/713 [?]) nispet edilmiştir.⁸⁷ Benzer şekilde Enbiyâ suresinin 21.ayetiyle ilgili istişhâdı Yahyâ b. Ya'mer, Hasan-ı Basrî, Ebi İshâk ve Süleymân b. Mihrân (A'meş)'in (ö. 148/765), Duhân Suresi 54 ve İsrâ Suresi 76.ayetiyle, Maide Suresi 38.ayetiyle ilgili istişhâdı İsâ b. Ömer'in şaz sayılan kıraatlerinden yapmış⁸⁸ hatta Mâide suresi 38.ayetinin İsa b. Ömer'e ait şaz kıraatini "Arapçada güçlü bir yere sahiptir" diyerek övmüştür.⁸⁹

⁸⁴ Muhammed Abdülhâlık Azîme, *Fehârisu Kitâb-i Sîbeveyhi ve dirâsetün leh* (Kahire, 1975), 883.

⁸⁵ Ali en-Necdî Nâsif, *Sîbeveyhi: İmâmu'n-nuḥât* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1979), 70.

⁸⁶ Hûd, 11/78.

⁸⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, (Hâşiye) 3/127.

⁸⁸ Ebû Hayyân, *İrtiḡâfu'd-ḡarab*, 1/130; 4/253; 7/92; 8/253.

⁸⁹ Abdülâl Sâlim Mükerrrem, *el-Ḥalkatu'l-mefḡûde fi târiḡi'l-naḡvil-'Arabî* (Lübnan: Müessesetu'r-Risâle, ts.), 173.

2.5. Kendi Tercihini Öne Çıkarması

Şaz kıraatle istişhâd edebilen Sîbeveyhi, eserinde zaman zaman rivayette bulunduğu kıraati “şöyle okumuş olsaydı Arapçaya daha yakın olurdu”⁹⁰ tarzında ifadelerle de eleştirip kendi görüşünü belirtmektedir. Bunun dışında, Halîl b. Ahmed başta olmak üzere hocalarına ayetlerin kıraati hakkında sorular sorup cevaplarını eserine işlemiş, akabinde kendi tercihini de ortaya koymuştur. Örneğin { أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ { أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ }⁹¹ ayetindeki فَانَّ kısmının hemzesini nasb okuyan Halîl b. Ahmed’in görüşünden sonra فِانَّ olarak okumasının daha iyi olacağını belirtmesi bu cümledendir.⁹² İlgili yaklaşım tarzı o dönemde kıraat ve lehçe çeşitliğinin ne derece ileri olduğunu bir göstergesidir. Onun Mü’minûn Suresi 52 ve Cin Suresi 18.ayetlerinin kıraatine dair müdahaleleri de benzer olmuştur.⁹³ Sîbeveyhi’nin, bazen bir ayette iki vecih geçtiğinde her ikisi arasında tercihte bulunmaksızın delil olarak ikisini birden öne çıkardığı da⁹⁴ görülmekle birlikte kendi fikrini belirtmesi daha yaygındır.

2.6. Bir Kıraat ile Kelâmu’l-Arab Arasında Kıyas Yapması

Sîbeveyhi’nin bir başka istişhâd yöntemi de aralıklarla bir kıraati Arapların genel kullanımı veya şiiri üzerinden kıyaslamak şeklinde kendini gösterir. إِنَّ edatının hafif kullanımı bu cümledendir. Bu edat (إِنْ عَمراً لَمَنْطِقٌ) cümlesinde olduğu gibi Sîbeveyhi’ye göre إِنَّ şeklinde şedde olmadan kullanımında da bu edat kendinden sonraki ismi nasb eder. Zira Medine halkı {وَأِنْ كَلَّأَ لَمَا لِيُوفِيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ} ⁹⁵ ayetindeki ilgili edatı, arkasındaki ismi bu haliyle nasb ettirerek okumuştur.⁹⁶ Sîbeveyhi önceki cümleye atfen “sözüne güvendiğimiz bazı Araplardan böyle işittik” diyerek kıraat ile adı geçen Arap kelamı arasında kıyas yoluna gitmiştir.⁹⁷

3. Sîbeveyhi’nin Kıraatlerdeki Nispet Yöntemi

Sîbeveyhi, kıraatler ile istişhâdda bulunurken yaptığı referansı isim belirtmeden doğrudan kıraate, raviye, beldeye, kabileye ve kârinin kendisine yöneltmek suretiyle farklı yöntemler de kullanmıştır. Bunların içinde en çok kârinin ismine yapılan nispet görülmektedir.

⁹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/133.

⁹¹ et-Tevbe 9/63.

⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/133.

⁹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/126; 3/127.

⁹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/144.

⁹⁵ Hûd 11/111.

⁹⁶ Bu ayetteki vücut farklılığı kurrâ arasında إِنَّ ve لَمَا harfleri üzerinde gerçekleşmiştir. Buna göre Nâfi‘ ve İbn Kesîr (إِنَّ) ve (لَمَا) olarak; Ebû Amr, Kisâi ve Halef (إِنَّ) ve (لَمَا) olarak; İbn Amir, Hafs, ve Ebû Ca’fer (إِنَّ) ve (لَمَا) olarak, Şu’be ise (إِنَّ) ve (لَمَا) biçiminde okumuştur. Sîbeveyhi ise amel eden hafif nûn üzerinden ilgili Arap kelamına kıyas yapmıştır. Bkz. Bennâ, *el-İthâf*, 1/223.

⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/186.

3.1. Müphem Nispet

Kıraatlerle istişhadda sıkça uyguladığı yöntemlerden biri, kıraat ya da kıraatlerin adını zikretmeksizin “bazı” ifadesi ya da bu tabire müradif ifadeler kullanmayı tercih etmesidir. Örneğin A'râf Suresi 187. ayetin kıraat nispetini yaparken “bize gelen habere göre bazı kurrâ bu ayeti böyle okumuştur”⁹⁸ diyerek ilgili kıraat sahibini netleştirmemiştir. Benzer olarak Bakara Suresi 284, Saffât Suresi 8, Sâd Suresi 8, Mü'minûn Suresi 52 ve Yâsîn Suresi 1.ayetinin kıraat nispetini yaparken hep “bazıları” ifadesini kullanmıştır.⁹⁹

Sîbeveyhi'nin bu minvalde uyguladığı diğer yöntem de atıf yaparken فُرئ diyerek edilgen çatı kullanarak ilgili kıraat veya kârinin kimliğini gizlemesidir. Bunun yanında “bazı insanlar, bazı Araplar, Araplar şöyle okumuştur” türünden genelleme ifadeleriyle kıraatleri müphem bırakmaktadır. Kâf Suresi birinci, A'lâ Suresi 16, A'râf Suresi 32 ve Sebe suresi 48.ayetlerin kıraat nispetindeki uyguladığı yöntem de bu türdendir.¹⁰⁰

3.2. Raviye Nispet

el-Kitâb'ın bazı yerlerinde Sîbeveyhi kıraat ile istişhadda bulunurken kıraat naklini yapan kimsenin ismi üzerinden atıf yapmıştır. Örneğin, مَنْ şart edatından sonra cemi' bir ismin gelebileceğini izah ettiği bahiste, cumhura göre okunuşu { وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ }¹⁰¹ olan ayetin يَقْنُتْ kelimesinin تَقْنُتْ şeklinde müennes siyga ile okunmasını ve okunabileceğini hocası Halîl b. Ahmed'den işittiğini söyleyerek ona nispet etmiştir.¹⁰²

Benzer bir şekilde { وَتُؤَاؤُا لَوْ تَدَّهْنُ فَيَذَّهْنُونَ }¹⁰³ ayeti örnek gösterilebilir. Ayetteki şartın cevabında geçen ف harfinden sonraki fiilin temenni olması durumunda merfû' okunmasını yeğlemiş ancak فَيَذَّهْنُونَ şeklinde doğrudan şartın cevabı gibi de okunabileceğine dair seçeneği, Hârûn b. Mûsâ'ya (ö. 170/786) nispet ederek istişhadda bulunmuştur.¹⁰⁴ Aynı şekilde Enfâl Suresi 9.ayette geçen ve cumhura göre (مُرْدِفِينَ) şeklinde okunan kısmının (مُرْدِفِينَ) şeklindeki kıraatini yine hocası Halîl b. Ahmed ile Hârûn b. Mûsâ'ya nispet etmektedir.¹⁰⁵

3.3. Beldeye Nisbet

Sîbeveyhi, istişhadda bulunduğu kıraati zaman zaman Mekke, Medine, Hicaz, Kûfe ve Basra gibi şehirlere de nispet etmiştir.

Mekke ehline yaptığı kıraat nispeti üç adettir. Birincisi eserinin idgâm bahsinde istişhadda bulunduğu Kasas Suresi'nin 23.ayetinde geçen { حَتَّىٰ بُصِّدَرَ الرَّعَاءُ }¹⁰⁶ kısımdır.

⁹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/90.

⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/90; 4/463; 1/58; 2/147; 2/258.

¹⁰⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/459; 2/91; 2/108; 2/147; 3/13.

¹⁰¹ *el-Ahzâb* 33/31.

¹⁰² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/415.

¹⁰³ *el-Kalem* 68/9.

¹⁰⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/36; 4/444.

¹⁰⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/444.

¹⁰⁶ *el-Kasas* 28/23.

Sîbeveyhi, “Mekke ehlinin kıraatine göre صدر fiilindeki harf ص ile ز arasında bir sestir” diyerek nispeti Mekke’ye yapmıştır.¹⁰⁷ Bunların dışında yukarıda Halîl b. Ahmed ile Hârûn b. Mûsâ’ya nispet edilen Enfâl Suresi’ndeki (مُرَدِّفَيْن) kıraatini de daha sonra bilahare Mekke ehline nispet etmiş,¹⁰⁸ {فَلَا تَتَنَاجَوْا}¹⁰⁹ ayetiyle istişhâd ederken “Mekke ehlinin fiildeki ن harfini belli etmeyerek okudukları iddia edilmiştir”¹¹⁰ demek suretiyle de nispet edilen beldeyi işaret etmiştir.

Medine kıraatine yapılan nispet ise dört tanedir. Birincisi, {وَأَنَّ كَلِمًا لَّمَّا لُيُوقِيْنَهُمْ رَبُّكَ} وَإِنَّ كَلِمًا لَّمَّا لُيُوقِيْنَهُمْ رَبُّكَ {أَعْمَلُهُمْ، إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ} ayetindeki إِنَّ edatını Medine ehlinin إِنَّ şeklinde hafif ve fethalı okuyuşuna yaptığı nispettir.¹¹² Diğerleri ise Şûrâ Suresi’nin 51.ayetindeki يُرْسِلْ fiilini ref¹¹³, En’âm Suresi 109.ayetindeki إِنْهَا ibaresinin أَنْهَا şeklinde nasb¹¹⁴, cumhurun da kıraati olan {قَالَ أَبَسَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِي الْكِبَرُ فِيمَ تُبَسِّرُونَ}¹¹⁵ ayetindeki تُبَسِّرُونَ fiilini şeddesiz okumalarıdır. Çünkü ona göre Medine ehli şeddeli okumayı genellikle dile ağır bulmaktadır.¹¹⁶

Sîbeveyhi, eserinde Kûfe ehlinin kıraatini sadece iki defa zikretmiştir. Birincisi, {أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرْ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى}¹¹⁷ ayetindeki فَتُذَكِّرْ fiilini فَتُذَكِّرْ şeklinde merfû’ okunmasını Kûfe ehline nispet etmesidir.¹¹⁸ Burada bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Her ne kadar Sîbeveyhi Kûfe ehlinin ilgili fiili ref okuduğunu belirtse de böyle bir kıraati tercih edenin sadece Hamza olduğu görülmektedir. Kûfe kıraat mektebine mensup olan diğer isimlerden Âsım ve Kisâi ise fiili nasb okumuştur.¹¹⁹ İkinci örnek En’âm Suresi 80.ayetinde geçen تَنْذَكَّرُونَ fiilinin تَنْذَكَّرُونَ şeklinde hafifletilerek okunabileceğini belirttikten sonra Kûfe ehlinin böyle bir kıraati bulunduğunu belirtmesidir.¹²⁰

Sîbeveyhi’nin doğrudan Hicaz kıraatine yaptığı nispet iki tanedir. Birincisi, “Rivayete göre Mücâhid şöyle okumuştur, ki bu okuyuş Hicaz ehlinin de kıraatidir”¹²¹ dediği {زُلْزَلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ} زُلْزَلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ¹²² ayetinin kıraati olup fiil ref okunmuştur.¹²³ Diğerisi ise مَا nefiy harfini لَيْس gibi amel ettirmede istişhâd ettiği {مَا هَذَا بَشَرًا}¹²⁴ ayetinin nispetidir.¹²⁵

¹⁰⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/196.

¹⁰⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/444.

¹⁰⁹ *el-Mucâdele*, 58/9.

¹¹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/440.

¹¹¹ Hûd 11/111.

¹¹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/140.

¹¹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/50.

¹¹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/23.

¹¹⁵ *el-Hicr* 15/54.

¹¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/520.

¹¹⁷ *el-Bakara* 2/282.

¹¹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/54.

¹¹⁹ *Bennâ, el-İthâf*, 223.

¹²⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/477.

¹²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/447.

¹²² *el-Bakara* 2/214.

¹²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/25.

¹²⁴ *Yûsuf* 12/31.

3.4. Kabileye Nisbet

Sîbeveyhi, Temim ve Huzeyl olmak üzere kıraati kabileye nisbet etme hususunda Adnânîler'e bağlı olan iki kabilenin ismini zikretmektedir.

Benî Temim kabilesinde nisbet etmiş olduğu kıraat, üç tanedir. Birincisi, yukarıda da zikredilen ayetteki ليس edatının haberinin Temim kabilesi tarafından ref okunduğunu belirtmesidir.¹²⁶ İkincisi, Nisâ 157 ve Yâsîn 43. ayetlerinde geçen اَتَّبَاعٌ صَرِيحٌ ve رحمة lafızlarını ref okumadaki Temim kabilesinin kıraat farklılığına dikkat çekmesi¹²⁷ olup diğeri de Fâtiha Suresinin başındaki الْحَمْدُ sözcüğünün nasb okunmasına dair nispetidir.¹²⁸

3.5. Kâriye Nispet

Sîbeveyhi'nin kıraatleri nispet ederken izlemiş olduğu başka bir yöntem de kıraati kârinin şahsına ya da ismine nispet etmiş olmasıdır. Bu tür nispet sayısının dokuz olduğu tespit edilmiş olup birer örnek ile şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Abdullâh b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb el-Huzelî (ö. 32/652-53). Adı *el-Kitâb*'da üç kere geçen İbn Mes'ûd'a Sîbeveyhi mastar konusunu ele alırken istişhadda bulunmuştur. {وَأَنْزَلَ الْمَلَائِكَةَ النَّزِيلَ} ¹²⁹ ayetini söyleyerek أَنْزَلَ fiili ile نَزَلَ fiilinin aynı anlama geldiğini, kıraati İbn Mes'ûd'a nispet ederek izah etmiştir.¹³⁰

- Übey b. Kâ'b b. Kays el-Ensârî (ö. 33/654 [?]). Sîbeveyhi, {لَيْلًا يَعْزِمُ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَأْتِيَهُمْ مِنْكُمْ يَوْمَ يَأْتِيَهُمْ الْقُرْآنُ فَذُكِّرُوا بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَلَى كَيْفٍ} ¹³¹ ayetininin bir kısmını Übey b. Kâ'b'ın لَا يَفْذُرُونَ şeklinde okuduğunu aktarmıştır.¹³²

- Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721). Adı *el-Kitâb*'da, "Rivayete göre Mücâhid {وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ} ¹³³ ayetini يَقُولُ şeklinde okumuştur ki buda Hicaz ehlinin kıraatidir"¹³⁴ şeklinde bir kere zikredilmiştir.

- el-Hasanu'l-Basrî (ö. 110/728). Kâriye nisbet olunan kıraat *el-Kitâb*'da iki kere geçer. Birisi Sîbeveyhi'nin {وَلَحْمٌ طَيْرٌ مِمَّا يَشْتَهُونَ. وَحَوْرٌ عَيْنٌ} ¹³⁵ ayetindeki حَوْرٌ ref kıraatini kâriye nispet etmektedir.¹³⁶

¹²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/59.

¹²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/59.

¹²⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/59.

¹²⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/329.

¹²⁹ el-Furkân 25/25.

¹³⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/82; Sîbeveyhi'nin İbn Mes'ûd'a yaptığı nispetler için bakınız. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/83; 3/143.

¹³¹ el-Hadîd 57/29.

¹³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/166; Sîbeveyhi'nin Übey b. Kâ'b'a yaptığı nispetler için bakınız Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/95.

¹³³ el-Bakara 2/ 214.

¹³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/25.

¹³⁵ Vâkıa 56/21-22.

¹³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/172; Hasan-u'l-Basrî'ye yapılan diğeri için bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/444.

• Abdurrahmân b. Hüzmü el-A'rec (ö. 117/735). Adı iki kez zikredilen kâriye yapılan nispetten birisi {أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ} 137 ayetindeki {أَنَّهُ} lafzının {فَأَنَّهُ} olarak okunması el-A'rec'e nispet edilmiştir.¹³⁸ Bu kıraatin el-A'rec'ten başka Nâfi'ye de nispet edildiği görülmektedir.¹³⁹

• Abdullah, İb. Ebî İshâk (ö. 117/735). Adına nispet edilen kıraat *el-Kitâb'da* bir kere yer alır. Sîbeveyhi ondan {يَا لَيْتَنَّا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} 140 ayetiyle istişhâd etmiş, ayette geçen وَنَكُونَ sözcüğünü bu haliyle nasb okuduğunu belirtmiştir.¹⁴¹

• Îsâ b. Ömer el-Basrî en-Nahvî (ö. 149/766). Sîbeveyhi, hocası olan el-Basrî'den dil ile ilgili çok sayıda rivayette bulunmuş ancak kıraatte sadece tek bir ayet ile adına nispet yapmıştır. O da hocasının {إِنِّي إِذْ دَعَا رَبِّي أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانتَصِرُ} 142 ayetindeki şibih harfi {نِي} şeklinde meksûr okumuş olmasıdır.¹⁴³

• Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771). Hocalarından biri olması hasebiyle *el-Kitâb'da* adı en çok geçen isimlerdendir. Yaklaşık elli defa kendisine atıfta bulunulmuş ancak kıraat istişhâdında yedi defa adı zikredilmiş olup onlardan birisi nida harfi ile ilgilidir. Sîbeveyhi'nin, nida durumunda aitlik (muzâfun ileyh) eki olan ي harfinin normalde düştüğünü ancak düşmeden de kullanmanın Arapçada mümkün olduğunu Ebû Amr b. Alâ'nın {يَا عَبَادِي فَاتَّقُونِ} 144 şeklindeki kıraatine nispet yaparak delil getirdiği görülmektedir.¹⁴⁵

Muhammed b. Mervan es-Süddi (ö. 127/745). Sîbeveyhi, eserinde adı geçen İbn Mervan'ın kim olduğunu tam olarak belirtmese de Ebû Hayyân, bu kişinin Muhammed b. Mervan es-Süddi olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁶ Adı sadece bir kez zikredilen Süddi'ye {قَالَ يَا قَوْمِ هُوَ لَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ} 147 ayetinin {أَطْهَرُ} lafzının nasb okunuşunda nispet yapılmıştır.¹⁴⁸ Lahn eleştirisi yapılan kıraatin Mervân b. Hakem (ö. 65/685) tarafından da kabul edildiği rivayet edilmiştir.¹⁴⁹

¹³⁷ el-En'âm 6/54.

¹³⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/134; el-A'rec'e yapılan diğer nispet için bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/187.

¹³⁹ Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1420), 4/145.

¹⁴⁰ el-En'âm 6/ 27.

¹⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/44.

¹⁴² Kamer, 54/10.

¹⁴³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/143.

¹⁴⁴ ez-Zümer 39/16.

¹⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/201; Ebû Amr b. Alâ'ya yapılan diğer nispetler için bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/42; 2/253; 4/186; 4/202; 4/338; 4/459.

¹⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 6/187.

¹⁴⁷ Hûd, 11/78.

¹⁴⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/396.

¹⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 6/187.

SONUÇ

Tüm dünya dillerinde olduğu gibi Arap dilinde de alanın uzmanları onun kurallarını şiir veya nesir, sözlü veya yazılı olmak üzere dile ait farklı formları kullanarak temellendirme ihtiyacı hissetmiştir. Kur'an lafızları da bu kaynaklardan biri olup farklı okunuş vecihleri sebebiyle kendisinden istişhadda bulunma noktasında dil bilimciler arasında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Yaklaşımdaki farklılığın temelinde dilcinin kendi görüşünü kanıtlama çabası, kıraatin er-Rasmü'l-Osmanî'ye veya dil zevkine uymaması, bazen de itikadî veya amelî kaygılar arandığı görülmüştür.

Kıraatle istişhâda yaklaşımın bir ucunda Âsım b. Behdele gibi güvenilir kıraatleri bile sorunlu olarak gören grup yer alırken diğer tarafta böyle kârielerin kıraatini eleştiren dilcileri de şiddetle eleştirenler yer almıştır. Dil mektebi bazında, mektebe muhalif bireysel yaklaşımlar olsa da genel olarak mütevâtir ve kıyasa da aykırı değilse Basra ve Kûfe âlimleri ilgili kıraatle istişhadda sorun görmemiş ancak kıraat şaz ise bunu Kûfe uleması kabul ederken Basralılar reddetmeyi tercih etmiştir.

Arap dilinde kıraat vecihlerinden biriyle istişhâd hususunda Sîbeveyhi de *el-Kitâb* adlı meşhur eserinde belli yöntemlerle kendine özgü yaklaşım sergilemiştir. Onun Arap dili tarihi boyunca neye ne dediği hem dönemi hem de kendinden sonraki dilbilimciler nezdinde sürekli dikkate şayan görülmüştür.

Sîbeveyhi, kıraat ile istişhâd ederken bazen cumhurun kıraatini alıp diğerlerine değinmeyerek, bazen cumhurun kıraatıyla istişhâdın akabinde diğer kıraatler de işaret ederek, bazen bazı kıraatin sahibi kârieleri öne çıkararak, bazen de şaz kıraatlerden referans alarak bu tutumunu göstermiştir. O, yer yer kendi görüş, kıraat veya tercihini öne çıkarmış, yeri geldiğinde bir kıraat kelâmu'l-arab arasında kıyas yapmayı yeğlemiştir.

Sîbeveyhi, istişhadda gösterdiği yöntem çeşitliliğini kıraati karşıya nispet ederken de uygulamıştır. Kıraatlerle istişhadda sıkça uyguladığı yöntemlerden biri, kıraat ya da kıraatlerin adını zikretmeksizin "bazı" ifadesi ya da bu tabire müradif ifadeler kullanmayı tercih etmesidir. *el-Kitâb*'ın bazı yerlerinde Sîbeveyhi kıraat ile istişhadda bulunurken doğrudan kıraat naklini yapan kimsenin ismi üzerinden (raviye nispet ile) atıf yapmıştır. İstişhadda bulunduğu kıraati zaman zaman Mekke, Medine, Hicaz, Kûfe ve Basra gibi şehirlere de nispet etmiş, bazen Temim ve Huzeyl olmak üzere kıraati kabileye nisbet etmeyi, bazen de kıraati kârinin şahsına ya da ismine nispet etmeyi uygun görmüştür.

Sîbeveyhi, kelâmu'l-Araba muhalefet etmediği gibi "kıraate muhalefet edilmez aksine ona uymak elzendir" sözünü dile getirerek hiçbir kıraate itiraz da etmemiş, hangi kıraat olursa olsun onu doğrudan reddetme yoluna gitmemiştir. Hatta "kıraate muhalefet edilmez" şeklinde belirlediği tutumunu bir ileri aşamaya taşıyarak muhalefet etmemenin de ötesinde ona karşı saygı ve hürmet içerisinde olmayı da gerekli görmüştür. Böylece o, kıraat vecihlerini nerdeyse dokunulmaz bir mesabeye

yerleştirmekte beis görmemiştir. Bazı kıraatler hakkında yorum yaparken zayıf veya nadir kullanım gibi ifadeler kullansa da bundan kasıt kıraat olmamıştır. Başka bir deyişle Sîbeveyhi, dili eleştirmekle birlikte hiçbir kıraati eleştirip reddetme yoluna gitmemiştir.

Sîbeveyhi, kendisi de aynı dil mektebinden olduğu halde Basralı dilciler gibi hiçbir kıraati zayıf ya da yanlış gibi ifadelerle nitelendirmemiştir. Ancak kıraati zikretmiş, daha sonra Arap kelâmına dayanarak bununla ilgili çeşitli tevillerde bulunmuştur. Zira Sîbeveyhi bir kelimenin ya da bir cümlenin Araplar tarafından konuşulduğunu işittiğinde onu doğru kabul etmiştir. Böyle bir kelime ya da cümlenin Araplardan gelmesi koşuluyla o cümle üzerine kıyas edilerek onu fasih ve selim bir cümle addetmiştir. Nitekim ona göre bir Arap'ın okumuş olduğu herhangi bir kelimeyi başka bir Arap farklı şekilde okumuş ise her ikisi de doğru okumuştur.

el-Kitâb'tan edinilen kanaate göre müellif, kıraati kesretle dile getirmeyi de tercih etmektedir. Bir kıraatin Arapça usul ve kurallarına uygun olduğunu bazen şiir, bazen nesir, bazen de Araplardan duymuş olduğu örneklerle ispat etmeye çalışmıştır. Binaenaleyh, hiçbir zaman kıraati ta'n ile eleştirmemiş, tekraren ifade ettiği ilkesine bağlı kalarak kıraat türü ne olursa olsun saygı göstermiş ve her zaman onun bir şekilde doğru olduğuna dair kanıtlar bulmaya çalışmıştır.

Sîbeveyhi'nin Arap dilindeki yetkinliği ortada iken, yaptığı istişhâdın akabinde aralıklarla kendi tercihini belirtmekle birlikte o, "bizlere gelen bilgiye göre, bazı Arapların şu şekilde okuduklarını duymuştuk, bazıları şöyle okumuştur, bazıları tarafından şu şekilde okunduğu iddia edilmiştir ve bazı insanların şöyle okuduklarını görmez misin" gibi cümleleri daha çok tercih edip birinci tekil siygadan uzak durmuştur. Bu da onun ilmî bir ahlâka sahip olduğunun ve nakil emanetine özen gösterdiğinin de bariz göstergesidir.

Yine şunu da vurgulamak gerekir ki Sîbeveyhi için, kıraati Ebû Amr'dan almış denilse de ondan duyarak ve onun bizatihi kendisinden almadığını, onun bazı öğrencileri vasıtasıyla nakilde bulunduğu kanaati öne çıkmaktadır. Zira Sîbeveyhi, ne zaman Ebû Amr'dan bir kıraat naklinde bulunmuşsa bu nakille birlikte onun öğrencilerinden birinin adını da zikrettiği görülmektedir. Bu nedenle Sîbeveyhi, kıraatleri çoğunlukla hocası el-Halil ve Hârûn b. Musa'dan naklettiği görüşü de ağır basmaktadır.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Mücâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Azîme, Muhammed Abdülhâlık. *Fehârisu Kitâb-i Sibeveyhi ve dirâsetün leh*. Kahire, 1975.
- Bâsrî, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1381.
- Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî. *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kırâati'l-erbe'ati'l-aşar*. thk. Enes Mühra. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-necât, 1422/2001.
- Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâ'ati'l-aşr*. thk. Alî Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1380.
- Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Müncidu'l-mukri'n ve mürşidü't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Dervîş, Muhyiddîn İbn Ahmed Mustafa. *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânüh*. 10 Cilt. Humus: Dârü'l-İrşâd li'ş-Şüüni'l-Câmiyye, 4. Basım, ts.
- Durmuş, İsmail. "İstişhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23:396. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1420.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-ḍarab min lisâni'l-Arab*. thk. Recep Osman Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1998.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *el-İnşâf fi mesâil'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Cevdet Mebrûk Muhammed Mebrûk. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2003.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luḡa*. thk. Muhammed İvaz Mer'ab. 15 Cilt. Beyrut: Dâr'u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Ferâhidî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mehdî - İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. İran: Müessesetu Dâri'l-Hicre, 1988.
- Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 2010.
- Hudeysî, Hatice, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, Mektebetu'n-Nahda, Bağdad, 1966.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Fettâh Osman el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Muḥteseb fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-izâḥ anḥâ*. 2 Cilt. Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1999.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretü'l-luḡa*. thk. Remzî Münîr Baalbekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1993.

- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsa et-Temîmî. *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâ'ât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1978.
- Kâdî, Abdülfettâh b. Abûlganî. *el-Büdûru'z-zâhira fi'l-kırâ'âtî'l-aşeri'l-mütevâtira*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Leâ'ifu'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât*. thk. Merkezü'dirâsâti'l-Kur'âniyye. 10 Cilt. Riyad: Vizâratü's-Şüûni'l-İslâmiyye, ts.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 22 Cilt. Riyad: Âlemü'l-Kütüb, 2003.
- Ma'rife, Muhammed Hâdî. *et-Temhîd fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru't-Taâruf li'l-Matbûât, 2011.
- Mahzûmî, Mehdî. *Medresetu'l-Kûfe ve menhecühâ fi dirâseti'l-luğa ve'n-nağv*. Mısır: Şeriketu Mektebeti Mustafa el-Babî el-Halebî, 1958.
- Muzeynî, Abdulazîz b. Süleymân. *Mebâhis fi 'ilmi'l-kırâat*. Riyad: Dâru Künûzi İşbiliyâ, 2018.
- Mükerrem, Abdülâl Sâlim. *el-Halkatu'l-mefkûde fi târihi'l-nağvil-'Arabî*. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Nâsif, Ali en-Necdî. *Sibeveyhi: İmâmu'n-nuḥât*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1979.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *İ'râbu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Beyzûn. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an Kıraatlerinin Tarihsel Serencamına Genel Bir Bakış". *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Mart 2003).
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım, 1988.
- Şelebî, Ahmet. *Ebü 'Alî el-Fârisî ve eşeruhû fi'l-kırâât*. Cidde: Dâru'l-Matbûâtî'l-Hadîse, 1989.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah et-Türkî. 31 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc vd. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 2. Basım, ts.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. Sehl. *Meânî'l-Kurân ve i'râbuhû*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1979.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî. *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr "ala"ṭabaḳâti ve'l-a'şâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilu'l-irfân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. 2 Cilt. Halep: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.